

Ülkər ƏLƏKBƏROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Folklor İnstitutu
ulk.er.elekberova@bk.ru

TÜRK XALQLARININ YAS MƏRASİMLƏRİ VƏ İNANCLARI

Açar sözlər: ölüm, ruh, mərasim, yas, inanc

Key words: death, soul, ceremony, mourning, belief

Ключевые слова: смерть, душа, обряд, поминок, верования

“*Xaran*” və ya “*Xarazi*” mərasimi. Xakaslar yas evində ölünün ilində “qara ruh”un ailə üzvlərinə xətər yetirməməsi, bədlük gətirməməsi (xaranqa pastırar) üçün “xara”nın, yəni qara ruhun *Üzüt Çiriyə* yola salınması mərasimi keçirirlər. Mərasimin keçirilməsi üçün atın kəllə sümüyü və dörd ayağı, itburnu və meşə giləsinin dörd tikanlı budağı, hörük ülgücü lazımdır. Sadalanan əşyaları qapının ağzına qoyub, üzərini qara dəsmalla örtürdülər. Axsam həyətdə qara at və ya öküz bağlayırdılar. Əgər ölənin kişi-dirsə, erkək, qadındırsa, dişi heyvan seçilirdi. “Xaran” mərasimi gecə köhnə ay doğanda keçirilir. Şaman qanlıq zamanı “mənim aylı-günlü xalqım, ağ ocağı söndürün!” – deyən kimi camaat qara keçinin dərisi ilə tüstü çıxan bacanı bağlayır, evdəki ocağın üzərinə qazan çevirərək, söndürürdülər. Qaranlıqda şaman “xaran”ı axtarmağa başlayırdı. Əgər ölənin kişi-dirsə, onda “qara ruh” evin kişi tərəfində (cənub), qadındırsa, evin qadın tərəfində (şimal) tapılırdı. Şaman onu qəfildən tutaraq, yalvarıb ağlayan ruhun səslərini təqlid edirdi. Ocağın başına toplaşmış, onu müşahidə edən camaat ağlaşırdı. Şaman təbilə vuran kimi ocaq yandırılırdı. Şaman “xaran”ı təbilin içinə salır, qara heyvana oturdub, tikanlı budaqlarla vuraraq, qovurdu. Kaçınlar “xaran”ı Yenisey çayı ilə axıdırdılar. Saqaylar isə “xaraz”ı Abakan yüksəkliklərinə, mifoloji Çiti-puttiq-Pudan-taqa göndərirdi. Burada ölümlərin məkanı *Üzüt-Çiri* yerləşir. İnanca görə, üzütlər burada insan kimi yaşayır, hətta ovçuluq da edirlər. Şaman əvvəlcə “xarazi” ruhunu “*xıl-kebrtk*”dən, yəni qıl körpüdən keçməyə məcbur edirdi. Əgər o günahkardırsa, oradan keçə bilmirdi. Əgər günahkar deyildisə, qıl körpüdən

keçib, Utaq-tasdan (Abakan dağındakı deşikli daşdan) Pulan-taqa Üzüt-Çinya çatırdı [1, s.78].

Xarazın çaribizarqa. Ölünün ilində qohumlar və ailə üzvləri qəbir üstünə gədirdilər. Ölünün dul arvadı günəş istiqamətində qəbrin ətrafında 3 dəfə fırlanaraq, dəsmalını qəbrə cırparaq deyir: "*Səni sanqay tastapçam, paza seqe kiuesim. Am paxxa xonix xonarqa saqincabıs. Sen piske sıx pol ha, apalaspı*", yəni "Mən səni tamamilən tərk edirəm. Bir də yanına gəlməyəcəm. Biz yeni həyat qurmağa qərar vermişik. Sən bizə mane olma" [2, s.534]. Xakaslar ölünün arvadı və qızlarına *xarak çastıq kizi* deyirdilər. Onlara bayramlara və şənliklərə qatılmaq olmazdı.

Xakas inanclarında durna ölünün ruhunu qəbrə yola salan funksiyasını daşıyır. Xakas inanclarına görə, durna tabutun və ya qəbrin üzərində uç dəfə dövrə vurub, uçursa, ölünün ruhunu sağlarkından ayırır, qoruyucu funksiyasını yerinə yetirir. Xakas məsəllərində "Qazın yolu asan, durnanın yolu gədən-gəlməzdi" deyilməsi də bunu bildirir [3].

Tul qoydu. Orta Asiyada qırğız və qazaxlara məxsus adətə Sibir türklərində də paralelləri mövcuddur. "Tul qoymaq" ifadəsi qədim türk yazılı abidələrində, V.V.Radlovun "Lügət"ində "*dul qadın*" mənasında işlənir. Əksər türk xalqlarının dillərində, eyni zamanda Azərbaycan dilində də *dul* sözü yaşamaqdadır. Çox hallarda yas günlərində alaçıqdan çöldə ipdən ölənin kişinin paltarlarını asırdılar. Bu, *Tülüb kəydi* adlanırdı. Çadırın ön tərəfində 40 gün fasiləsiz şam yandırırdılar. Dələndən sonra yas çadırında bir kötük qoyulub, ölənin paltarlarını ona geyindirib, papağını qoyurdular. Ailə üzvləri olan qadınlar ölünün simvolunu bir il ərzində evdə saxlayır, hər səhər və axşam onun qarşısında diz çöküb ağlayır, onu tərifləyirdilər. Ölənin dul qalmış arvadı yas yerinə hər adam gəldikcə üzünü cırıb, ağlayırdı. Bu adət qırğız eposu "Manas"da da öz əksini tapmışdır. Kəkətəy öləndə vəsiyyət edir ki, sevinli arvadı Gülayım dul qalacaq. Onun heykəli önündə gecə-gündüz ağlayıb gözlərini kor etməsin [4, s. 248-260].

Tuvalılarda ölünün əynində olan paltarları çıxarılıb, alaçıqın çöl tərəfindən qapının dəmir petləsinə, tanasına (*ejiktin temir tanası*) keçirilirdi. Bu da Orta Asiya Tulu ilə səsləşir. Azərbaycan yas adətlərində də ölünün paltarları soxa adlanır və evdən çıxarılır. Lakin yandırmıq olmaz. Adətən, imkansızlara verilir. *Tul at* türklərdə yas əlaməti olaraq, ölünün mindiyi atın quyruğunun kəsilməsi adəti olmuşdur. Çətin savaqlara girməyə hazırlanan ərlər atlarının quyruqlarını kəsib tuğ edərək, ovlərinin fədai olduqlarını elan edirdilər. Cığataycadakı "tul at" ifadəsinin mənşəyi bu adət hesab edilir [5, s.198]. Hətta "Dədə Qorqud" dastanında da Beyrək öldükdən sonra Ağboz atının quyruğu sahibinin öldüyünü bildirmək adəti üzrə kəsilir.

Sırıq mərasimi. Ölənün ruhunu ailə üzvlərindən uzaqlaşdırmaq üçün tuvalılar xəmərdən ölünün kiçik heykəlini və kiçik inək düzəldirdilər. Ona dəridən və parçadan geyim tikib geyindirir, kiçik yəhər düzəldib adına *kara boro* deyirdilər. Qohumlardan biri sadalanan əşyaları alaçıqdan çıxarırdı. Bu zaman bir başqası kiçik qazanda od yandırır, üç dəfə alaçıqdakı ocağın başına fırlanır. Hər fırlandıqda “sırıq”, – deyib tüpürür. Onun əlindəki masqora (kasa) və içindəkilər *sırıq* adlanır. Sonra o, alaçıqdan çıxıb, ailə üzvlərinin müşayiəti ilə *kara boronu* aparının arxasınca gedir. Onlar şamanın göstərdiyi yerdə ocaq qalayıb *kara boronu* və digər əşyaları atıb yandırır. Masqoranın, yəni sırığın içində olan külü də ocağa atıb yandırır. Sönmüş ocağa güllə ilə atəş açıb (əvvəllər ox atarmışlar) geri dönrülər [6, s.51].

Nanaylar (qoldlar) dəfndən yeddi gün sonra xüsusi *yastıq* hazırlayırdılar. Şaman ölünün ruhunu bu yastığın içinə yerləşdirirdi. Onu ölünün yatağına qoyub, üzərinə ölünün paltarlarını və papağını qoyurdular. Yastıqla canlı adam kimi rəftar edir, ona yemək təklif edir, gecə yatırırdılar. Şaman ən son qeyd edilən yas mərasimində ölünün ruhunu ölümlər dünyasına yola salırdı. Yas bitdikdən sonra şaman ölünün simvolunu –yastığı oda atıb yandırır [4, s.248-260].

Ölünü simvolizə edən Tulun, yastığın, heykəlciyin məhv edilməsi sağlarla ölünün əlaqəsinin kəsilməsi demək idi. Bunu biz nizə sındırma mərasimində də görürük. Mərasimin sonunda öləni kişini simvolizə edən nizənin sındırılması onun ruhu ilə sağların əlaqəsinin kəsilməsinə xidmət edirdi. Sibir şamanlığında mərasim və folkloru araşdırmış E.S.Novik dəfn mərasimindən danışarkən, müxtəlif xalqlarda ölünü simvolizə edən təsvirlər haqda məlumat vermişdir [7, s.176-182].

Nizə (Nayza) sındırma. Orta Asiyada qazax və qırğızlar ölənün, kişinin alaçığına hündürlüyü alaçığın başından yüksələn nizə sancırdılar. Nizənin başına ölənün yaşını bildirən *matəm bayrağı* keçirirdilər: öləni kişi gəncdirsə, bayraq qırmızı, orta yaşlıdırsa, qara, qocadırsa, ağ rəngdə olurdu. Qazaxlarda matəm bayrağı qara olurdu, lakin şahid öldüyünü bildirmək üçün yas çadırının başına ağ bayraq sancılırdı [4, s.189-196]. Nizə çadırdə ölənün ilinə qədər qalırdı. Köç edəndə bayraq sancılmış nizəni ölənün atı ilə bərabər öndə aparırdılar. Nizə ölmüş kişinin ruhunu simvolizə edən əşya funksiyasını daşıyır. Öləni kişinin atının kəsilib ehsan verildikdən sonra yasa gələnlər hamısı nizə sancılmış ölünün yaşadığı çadıra toplaşırdılar. Öləni kişinin arvadı və qızları nizənin yanında oturdular. Nizənin qırılması üçün ağsaqqal dəvət edilirdi. O, alaçığın hörmətli yerində-ön tərəfində əyləşdirilirdi. Nizəni qırmaq üçün bir cigit çağırırdı. (Nizəni dul qalmış arvadı alacaq qayını qırmalı idi). Öləni kişinin arvadı və qızları nizədən yapışaraq ağlaşırdılar. Gənclər at üstə duraraq, nizəni tu-

turdular, cigit nizəni orta yerindən qırırdı. Ağlaşma zamanı kişilər çadırı tək edirdilər, orada ancaq qadınlar qalırdı. Ölənün atının yəhər-yuyənini gəncələrdən biri gətirirdi. Ona və nizəni qırma əmri verən hörmətli qonağa hədiyyə verilirdi. Sonda qırılan nizəni ya qəbirin başdaşına sancır, ya da yandırırılar [4, s.248-260].

Xurum. Ölünün xəmirdən heykəlinin düzəldilməsi lamaist tuvalılarda da vardır. Onlar buna Xurum deyirdilər. Ağ undan hazırlanan üçbucaq formalı kiçik qalanı bir dördbucaq taxta parçasının üstünə qoyub, yanına da ölənün xəmirdən düzəldilən kiçik heykəlini yerləşdirib, evdən çıxarıb ölü basdırılacaq tərəfə atırdılar. Bu, ölünün ruhunu və bəd ruhları evdən uzaqlaşdırmaq məqsədi daşıyırdı [6, s.102].

Tuvalılar insan ölən və dəfn olunan andan bir sıra qadağalara əməl edirdilər: ölünü alaçıqın qapısından deyil, yan tərəfindən çıxarırdılar ki, ruhu geri dönməsin. Digər inanca görə, ölünün alaçıqından hər hansı bir əşyani vermək olmazdı. Əksər türk xalqlarında olduğu kimi yas evində ocaq sönməməli idi. Ölünün adını çəkmək olmazdı. Inanca görə, əgər ölünün adı çəkilərsə, onda bəd ruhlar-azalar ölünün başını qəbirdə çevirərlər, ya da başı özü çevrilər. Altaylarda da belə bir inanc var ki, ölü öz adını eşidib narahat olur. Azərbaycanda da ölüdən danışılarda, "Torpağı xəbər aparmasın" deyilir. Bu inanc Tuva qəhrəmanlıq eposu "Bora Şeeley"də saxlanmışdır. Qu quşları Bora-Şeeleyin alaçıqının üstündən uçanda onun ölən qardaşı Boktu-Kirişin adını qışqırırlar. O da qardaşının qəbirdə narahat olacağından qayğılanır [8, s.52]. Ümumiyyətlə, şamanlıqda yas, yəni yoğ törənləri və yas adətləri haqda A.İnan "Tarixdə və bu gün şamanizm" əsərində ətraflı məlumat vermişdir [5, s.177-200].

Xakaslar ölü dəfn edildikdən sonra evin çöl qapısının astanasına çöl tərəfdən meşəgiləsi budaqları, içəri tərəfdən isə bəd ruhlardan qorunmaq üçün balta və ülgüc qoyurdular. 40 gün ərzində insan ölən kənddə bütün evlərin çöl qapılarına tozağacı budağı ilə dayaq verilirdi [2, s.526]. Yakutların inancına görə, yas evindən olanlar təzə ay doğana qədər balıq ovunda iştirak edə bilməzdilər. Tabuya əməl edilməseydi, göl quruya bilərdi [9, s.31]. Xakaslar inanırdılar ki, gecə ölünü tək qoymaq olmaz. O vaxt ölünün yanında oturanlardan hansı yatsa, ölünün ruhu onu boğar. Ona görə də yatmamaq üçün *çatxanədə* ifa edən *alptıq nımax*- dastan ifaçısı çağırırdılar [2, s.529]. Xakas inancına görə, ağır və əzablı ölümə ovlanması qadağan olan heyvanları ovlamış ovçular, günahkar və əzazil adamlar ölürlər [2, s.523].

Tuvalılar ölünün 40-ında, həzənsə 49-cu gündə Üzüt bayramı qeyd edirlər. Bu mərasim sağların ölənə son "ünsiyyəti" hesab edilirdi (bundan əvvəl 7-sində belə "görüş" olmuşdur). Şaman ocaq qalayıb, yanına müxtəlif yeməklər qoyub, ölünün ruhunu çağırırdı. Şaman ölünün ruhunun

ocaq başına yaxınlaşdığını elan edəndə hamı kənara çəkilib. Şaman mərasim zamanı hərdən bəd ruhları (azaları) “kış, kış, eleq, eleq”-deyərək qovurdu ki, onlar ölünün ruhuna danışmağa mane olmasınlar. Şaman söhbət zamanı ölünün ruhuna suallar verir, onunla ən kiçik qohumunun dili ilə danışır və öz müştüyündən tütün çəkməyə qoyurdu. Şaman ölünün dəfn edildiyi məzarla camaat arasında torpağa (yerə) üç xətt çəkirdi. Bu sərhəddi keçmək olmazdı. Şaman ocağa atılan yeməklərin tüstüsünün ölünün ruhuna çatdığını düşünərək, onu belə qonaq edirdi. Şamanın əlində bir masqora (kasa) süd də ola bilirdi. Şaman ölünün ruhuna *Üzüt çöl üç ayrı*, yəni 3 ayrıncı olan Üzüt yolundan keçməsinə məsləhət görürdü [6, s.59-60].

Ölü ruhlarının toyu. Altaylılar nikah yaşına çatdığı il ölən qızla oğlanın ruhlarını o dünyada evləndirirdilər ki, onlar subay qalmasınlar. Bu da o dünyadakı yaşamanın bu dünyadakı kimi olması inancından qaynaqlanırdı. Nikah mərasimi təşkil olunur, şamanın ruh çağırışlarından sonra nikah sənədi ocaqda yandırılır, göyə yüksələn duman ruhlara evləndiklərini xəbər verirdi. Toy mərasimi təşkil olunub, ət paylanırdı. Evlənən cütlüyü təmsil edən təsvir hazırlanır, bəzədilmiş arabaya qoyulurdu. Ata qoşulmuş araba şən əhval-ruhiyyə ilə hər yerdə gəzdirilirdi. Təsvirlər və gənc evlilərə cehiz olaraq verilən hər bir əşyanın şəkli çəkilib yandırılırdı. Jehiz gənc cütlüyə ocaq tüstüsü vasitəsilə çatdırılırdı. Toydan sonra bu dünyadakı valideynlər qohumluq əlaqələrini davam etdirirdilər [10, s.181].

Ölü aşı – “yoğ aşı”. Şorların ehsan yeyilən zaman “*Sünəsinə yediyimin xeyri olsun*” duası Azərbaycanda ehsan süfrəsində “Allah ovsanata çatdırsın”, “Allah qəbul etsin” duaları ilə eyniyyət təşkil edir. Azərbaycanda belə bir inanc da var ki, ölünün ehsanı çox yeyilsə, onun ruhu o qədər rahatlıq tapar. “Allah ovsanata çatdırsın”, – duası “Sünəsinə yediyimin xeyri olsun”, – duası ilə eyni mifoloji-semantik mənanı daşıyır. Ehsan, yəni “yoğ aşı” haqda A.İnan ətraflı məlumat vermişdir [5, s.193]. *Çıqan-ide* (Ağ qida) -(Ağ ehsan)- Lamaist tuvalılar insan ölən günü süddən 3 cür çıxan (ağ) qida hazırlayırlar: şor, pendir, qaymaq və s. Ölü alaçıqdan çıxarılan kimi içində çıxan-ide olan boşqabı əllərində yuxarı qaldırıraq, alaçıqın ətrafına üç dəfə “xure” deyərək, dövrə vururdular. Sonra boşqabı alaçıqın içindəki ölünün yerinə, başı qoyulan yerə qoyurdular [6, s.102]. Qazaxların “acan qaralı evə gedər” məsəli yas evində iki il ərzində hər gələn adama ehsanın verilməsi adətini özündə əks etdirir [11, s.189]. Çuvaşlar 6 həftə ərzində ölünün 3 və 7-sində hər cümə axşamı ölü qurbangahında qurban kəsirdilər. İki maralı kəsib yeyir, çoxlu maral buynuzlarını isə torpağa basdırırdılar [12, s.63]. Anadoluda Ələvilər Haqqa gədən canın ruhuna savab olsun deyərək qurban kəsir, *can aşı*- 40 yeməyi verir, mərsiyə və dualar oxuyurlar. Onlar Haqqa gədən canın 40 gün gəlib do-

laşdığına inanaraq, 40 gün ərzində hər gün bir adama süd verirlər [13, s.6]. Xakaslar ölünün ruhunu- *sürmünü* yağlı yeməyi ocağa atmaqla, şərəb ölünün yaşadığı evin qapısının astanasına sıçratmaqla “yedirirdilər” Bunu etməsəydilər sürnü burulğan- *xuyün* şəklində gəlib, onların ruhunu apara bilərdi. Inanca görə, əgər xuyün onlara yaxınlaşsa, ona bıçaq atardılar. Bununla, öz ruhlarını xilas edirdilər. Ənənəyə görə, xakaslar ölü üçün süfrə açırdılar. Dəfndə iştirak edən hər bir qohum ölü üçün yemək və xabax (spitli içki) gətirib, “Mən (adı) sənə bunu (yeməyin adı) gətirmişəm. Ac və susuz qalma”, – deyərək, ölü üçün nəzərdə tutulmuş süfrəyə qoyurdu. Bu süfrəyə mütləq südlü çay, şirniyyat, bişmiş ət (ölən kişidirsə xoruz, qadındırsa toyuq əti) və s. qoyulurdu. Süfrəyə balıq və kəsici alətlər qoymaq olmazdı. Ölünün ruhu bıçaqla özünü zədələyə bilərdi. Ölü süfrəsi 40 gün qalırdı, gecələr üstü parça ilə örtülürdü [2, s.528]. Xakaslar ölü üçün kəsilən heyvana *tyooqi* deyirdilər. Əgər ölən qadındırsa diş, kişidirsə erkək heyvan kəsilirdi. Kəsiləndən sonra həmin heyvanın sümüklərini 3 gün qırmaq, zədələmək olmazdı. Inanca görə, ölünü o dünyaya o heyvanın üstündə aparırlar. Teleutlar sünə üçün hazırlanmış yeməyi qabda pəncərənin önünə, sonra isə həyətə çıxarıb tabut düzəldilən yerə qoyurdular. Onlar ölən adamın sünəsinin də bu ehsanı yeyəcəyinə inanırdılar: “*Ölqön kijidi azrap yat*”. Sünəyə yemək qoyanda deyirlər: “*Jirü bolzon pojın içtin, Ölqön bolzon sünən içsin*” - “Nə qədər sağ idin özün yeyirdin, Öldün sünən yesin”. Həyətə qoyulmuş yeməyi oraya bağlanmış it yeməli idi. Qanadlı heyvanlara yemək olmazdı, çünki sünə onların arxasınca uçub onlardan yeməyi ala bilməzdi. İt isə həmişə qapıdadır. Sünə ondan asanlıqla yeməyi qəbul edə bilərdi. Teleutlar ehsan süfrəsinə bal qoymazdılar, çünki bal qanadlı arıların məhsuludur. Sünəyə ondan xeyir yoxdur [14, s.266]. Kazan və Sibir tatarlarında həftənin IV və V günləri gecə evə gələn ölünün ruhu üçün ocaqda yağlı bir şey qızardırıdılar ki, evdən yanmış yağ iyi çıxsın. Digər müsəlman xalqlarından fərqli olaraq, 3, 7, 40 və ildə yas yeməyi vermək Kazan və Sibir tatarları üçün xarakterik deyildi [12, s.323].

San salma. San ardıc kolları ilə yandırılan, müqəddəs ocaq deməkdir. Tuvalıların inancına görə, onlardan biri ölən kimi onun yaxın qohumları qoyun kəsib, şaman çağırırdı. Şaman (xam) qurbangahda ocaq qalayır (san salır), qoyun ətini ocağa düzərək deyir: “Sən öldün, ağlama, qəmlənmə. Sənə yemək üçün lazım olan hər şey burdadır: ət, şərəb, çay”. Onların hamısını qurbangaha qoyan şaman ölənə imitasiya edərək, onun dili ilə deyir: “Mən sizin aranızdayam və sağam”. Şaman özü ölünün ruhuna cavab verir: “Sağların kölgəsi olur, səninsə kölgən yoxdur”. Bundan sonra ölünün ruhu vəziyyəti ilə bəhsir. Ətrafdakılar şamana tütün verirlər. Şaman onu müştüyə doldurub atır. Bununla, mərasim bitir və ölü dəfn edilir [6, s.50].

Xakaslarda dəfn mərasimi ilə bağlı qadağalara mütləq qaydada əməl edilirdi. Ölənin qohumları 7 (bəzən 40) gün ərzində kəsilmiş heyvanın qara ciyərini və ürəyini yemirdilər ki, ölənin qara ciyəri və ürəyi ağrıyar [15, s.43]. Ümumiyyətlə, xakasların miforitual sistemində *qaraciyər (paar)* mühüm yer tutur. Xakaslar "*Paarımnan çıxıxan palam*", yəni "Ciyərimdən çıxan balam" deyirlər. Xakaslar ölü ilə vidalaşanda, öz qaraciyərlərini ölünün qaraciyərinə toxundururdular. Dul qadına dəfnə getmək qadağan olunduğuna görə ona qəbirdən torpaq gətirirdilər. O, məzar torpağını 3 dəfə qaraciyərinin ətrafında dolandırırdı. Yasın 7-ci günündə ilk dəfə dul qadına qəbir üstünə getməyə icazə verilirdi. O, qəbirin üstünə sinəsini qoyur, sonra qəbirdən torpaq götürüb 3 dəfə qaraciyərinin ətrafında gəzdirirdi. Yasın 7-ci günündə qaraciyəri masadan götürüb sinələrinə yaxınlaşdırıb, dolandıraraq "*Paarı tükənməsin*" deyirdilər [15, s.152].

Xakas inanclarına görə, əgər bir evdə kimsə ölürdüsa, onda o evdə yaşayanlar 40 gün evə girməməli idilər. Qonşular və qohumlar onları öz evlərinə dəvət edirdilər. Ölü yiyəsinə mütləq dəsmal hədiyyə edilirdi. Onlara 40 gün qəbiristanlığa getmək məsləhət görülmürdü. "*Ölülərə yeni ciğir açmaq olmaz*", – deyirdilər. Əgər qəbir daşı aşısbsa, onu yenidən düzəltməyə icazə verilmirdi. Yəne bir bədlük ola biləcəyindən qorxurdular. Hamilə qadına qəbiristanlığa getmək və yas mərasimində iştirak etmək qadağan idi. Uşaq ölü doğula bilərdi. Ölü evindən çıxıb öz evinə gedənlər, evlərinə girməmişdən əvvəl qapının ağzında mütləq üst-başlarını çırpırdılar. Azərbaycanda da yasdən öz evinə gələn evin içinə girməmişdən əvvəl əl-üzünü yuyub təmizləndikdən sonra evə daxil olmalıdır. Xakaslarda dəfn mərasimi zamanı ölü ilə bağlı əşyaları yaddan çıxarıb evdə qoymaq olmazdı. İnanca görə, yaddan çıxmış əşyanın dalınca qəbiristanlıqdan geri dönənlər özləri ilə bədlük gətirirdilər. Xakas söyləyicilərindən biri danışır ki, tabutu qəbirə endirmək üçün istifadə edilən kəndiri unudan kişilər qəbiristanlıqdan evə gələndə, qadınların hamısı qorxularından geri çevrilirlər. Çox keçmir ki, həmin evin adamları dalbadal ölürlər. Altaylılarda 40 gün ölü evinə qonşulardan heç kim getmir. Yas evini *Xaralu* adlandırırlar. Bu evin sahibi və ya ölənin qohumu 1 il ərzində dağa gedə bilməzdi. Bu adama da *xaralu* deyirdilər, yəni qaralı. Qara yeraltı dünya ilə, ölümle bağlıdır. Bu inanclar teleutlarda da vardır. Onlarda da qəbir üstündən gələndə geri baxmırlar. Evə çatana qədər hər adam 3 dəfə yolda qarşısına çıxan daş, ağac parçası və ya otu çiyinləri üstündən arxaya atırdılar. Bununla, onlar arxadan gələn üzütünü qovmuş olurdular.

Teleutlar da xakaslar kimi ölünün yasını tutaraq, ilk gün (*küni*), 7 (*konoği*), 40 (*kırıği*) və il (*kalğan aji*) keçirirlər. Azərbaycanda da yas mərasimi bu günlərdə keçirilir. Yas mərasimində xakaslardakı Sığıt-sarın kimi ağ deyilir. Qəbir ziyarət edilir, ehsan verilir. Teleutlarda ölünün 7-si

və 40-ında qohumları qəbir üstünə – üzütə müxtəlif cür çörəklər aparırlar. Qəbiristanlıqda iki od qalayırdılar. Biri qəbirdən Qərbə tərəf – özləri üçün, digəri isə ondan kiçik qəbir daşının baş tərəfində üzüt üçün. Gətirilən yeməyin bir hissəsini özləri yeyir, çox hissəsini isə odda üzüt üçün yandırırlar. Bəzənsə, üzütün yeməyini qəbir üstə gedəndə bilərəkdən özləri ilə apardıqları it yeyir. Ora şərab da aparırlar. Qəbirin ziyarəti bir neçə saat çəkir. Mərasimin sonunda iştirakçılardan böyüyü üzüt odun "*Tay oçoğın odorım, talkan külündi çaçarım*" – deyib, odu söndürür [14, s.262]. 40-ıncı gün qəbir ziyarətindən başqa evin təmizlənməsi – *üzütdən üidin için arular* olur. Təmizlənmə mərasimini şaman qamlıq edərək yerinə yetirir. Şaman qamlıq zamanı davulu ilə evin hər küncündən davulun üstünə damcı düşürmüş kimi toxunaraq, ölü üçün axıdılmış göz yaşlarını yığır. Mərasimin sonunda üzütü də tutub göz yaşları ilə birgə çölə atır [14, s.263].

Azərbaycanda qəbir üstünə gedənlər özləri ilə ölünün ruhuna çalmış halva, Novruz bayramında isə səməni aparıb qəbirin üstünə qoyurlar. Qəbir qohum-əqrəbə və ailə üzvləri tərəfindən ziyarət ediləndə onlar qəbirin üstünü yuyur, su çiləyirlər. Daşla 3 dəfə qəbirin aşağısını döyürlər. Bununla, ölüyə gəldiklərini xəbər verirlər. Qəbirin üzərinə onu ziyarətə gəldiklərini bildirmək üçün müəyyən işarələr qoyurlar. Sonra ölünün ruhuna yasin oxuyub, salavat çevirirlər.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan yas mərasimlərinin arxaik kökündə üzütlə bağlı şaman inancları durur. Ölü ruhu və yas mərasimləri ilə bağlı inanclar, rituallar əksər türk xalqlarında üst-üstə düşür. Bu gün də inanç və qadağalara əməl edilməsi şüurlu kodlaşmış yaddaşın məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Бутанаев В.Я. (Абакан). Обряд изгнания «черной души» в страну мертвых у хакасов. Шаманизм как религия: генезис, реконструкция, традиции. Тезисы докладов международной научной конференции Якутск, ЯГУ Издат., 1992.
2. Буриakov В.А. Смерть и похороны в культуре хакасов. Круглый стол, 2009.
3. Буриakov В.А. Журавль в мифологических воззрениях хакасов. Журнал «Сообщения, научная жизнь», 2012. (internet.resurslar.tj).
4. Шиндло Б.П. Среднеазиатский тул и его сибирские параллели. Домусельманские верования и обряды в Средней Азии. Изд. Наука. Глаз Ред Восточ. Лит. Москва, 1975.
5. İnan A. Tarihte ve bugün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
6. Дьяконова В.П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. Ленинград, Издат. «Наука», 1975.

7. Новик Е.С. Обряд и фольклор в сибирском шаманизме. Опыт сопоставления структур. Москва, Изд. «Восточ. Литература» РАН, 2004.
8. Тувинские народные сказки. Глав. Ред. Вост. Лит. Москва, 1971.
9. Roux J.P. Eskiçağ ve ortaçağda Altay türklerinde ölüm. İstanbul. Kabaççı Yayınları, 1999.
10. Дьяконова В.И. Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. «Наука», Ленинград. Отдел. Ленинград, 1976.
11. Мусагажинова А.А. Доисламские элементы в погребальной обрядности казахов Павлодарского Прииртышья. Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015, № 1 (28).
12. Валеев Ф.Т. О религиозных представлениях Западносибирских татар. / Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера (вторая половина XX начало XX в.) Изд. «Наука», Ленинград. Отдел. Ленинград, 1976.
13. Alevilerde ölüm, cenaze, yas ilgili inanış ve ritüeller. Alevilik-Bektaşılık Araştırmaları Dergisi, 2015, sayı 12.
14. Апохин А.В. Душа и ее свойства по представлению телеутов. Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. 8. Ленинград, 1929.
15. Бурнаков В.А. Традиционные представления хакасов о душе. Археология, этнография и антропология Евразии. 2007, 1 (29).

Ulker Elekberova

MOURNING CEREMONIES AND BELIEFS OF TURKISH PEOPLE

Summary

In the article the large information about the ancient Turkish mourning ceremonies is given, the ancient traditions, customs and beliefs about the mourning ceremony are investigated. The author analyzes the ancient Turkish mourning ceremonies and shows the characteristic peculiarities of their beliefs and rituals. Important transitional period in the life of the human beings: death. This stage consists of beliefs, customs, spiritual and mystical items. This study investigated the transitional periods such as the death of the protagonists in folktales which belong to Turkish people. Many beliefs and traditions which come from past to present and which belong to the period before Islam, have kept living in our traditions. All ceremonies and rituals are concentrated around it. Ancient Turkish religion, shamanism and Turkish mythology underlie the present beliefs and practices.

Улькер Алекперова

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ И ВЕРОВАНИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Резюме

В статье проанализированы доисламские элементы в погребальной обрядности казахов и материалы по шаманству у телеутов. По хакасским воззрениям, душа умершего человека в виде вихря могла забрать с собой души живых людей. Традиция предписывала в поминальную почву в честь умершего брызгать вином в сторону порога юрты, в которой он жил. Сюршо требует, чтобы ее вспоминали и кормили – бросали в огонь кусочки пищи. В статье проанализированы среднеазиатский тул и его сибирские параллели, домусульманские верования и обряды в Средней Азии и обряд изгнания «черной души» в страну мертвых у хакасов. Эти верования сохраняются в пословицах и поговорках тюркского народа. В статье проанализированы традиционные представления хакасов о злых духах айна.